

Stefania Walasek

Edukacja w społeczeństwie wielokulturowym na przykładzie zaboru rosyjskiego na przełomie XIX i XX wieku

Dzieje społeczeństwa polskiego ziem północno-wschodnich dawnej I Rzeczypospolitej w XIX i na początku XX wieku związane były z losami innych narodów. W zaborze rosyjskim wraz z Polakami żyli Litwini, Białorusini, Rosjanie, Niemcy, Irtysze, Żydzi, Tatarzy oraz Karaimi. Na początku XIX wieku dla większości z nich pojęcie przynależności narodowej stanowiło kategorię nieznaną.

Ludność reprezentująca wymienione powyżej narody tworzyła wspólną terytorialną, w pewnym stopniu i kulturalną, zamieszkujejącą osadę, wieś czy miasteczko. Łączyło ich miejsce zamieszkania, różnicowało, lecz w pierwszej połowie XIX w. jeszcze nie dzieliło, wyznanie. W tym wielonarodowościowym społeczeństwie edukacja dzieci realizowana była poprzez szkołę, nauczanie i wychowanie domowe oraz kościoł (rzymskokatolicki, protestancki) i cerkiew prawosławną. Wybór drogi kształcenia dziecka wynikał z wielu uwarunkowań jak pozycja społeczna i ekonomiczna jego rodziny, sieć szkolnictwa i organizacja nauczania. Lecz najważniejszym czynnikiem była polityka oświatowa państwa rosyjskiego wobec narodów zamieszkujących ziemie zabrane.

W niniejszym artykule spróbuję przedstawić rolę i zadania szkoły w zaborze rosyjskim. Mowa w nim będzie zarówno o funkcjach szkoły elementarnej, jak i szkoły średniej. Przede wszystkim należy postawić pytanie o cele edukacji i jej rolę w przygotowaniu młodego pokolenia do życia w wielonarodowościowym społeczeństwie. Zagadnienie to nabiera szczególnego znaczenia na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to procesy związane z kształtowaniem świadomości narodowej obejmują wszystkie warstwy społeczeństwa. Nie ulega wątpliwości, iż wśród wymienionych powyżej narodów Polacy, a dokładniej szlachta, stanowili dominującą grupę. Wynikało to z historii ziem litewsko-białoruskich oraz aktywności kulturalnej i ekonomicznej reprezentantów polskiego społeczeństwa. W zaborze rosyjskim powstanie listopadowe i styczniowe wyznaczały i zamykały poszczególne okresy dla historii szkolnictwa na tych ziemiach.

Po 1863 roku polska szkoła przestała istnieć. Jej funkcje miała przejąć szkoła rosyjska, która stanowiła ważny dla Rosji element w procesie unifikacji ziem litewsko-białoruskich z cesarstwem.

Na polu szkolnictwa i oświaty Rosję drugiej połowy XIX w. dzielił poważny dystans do Europy Zachodniej. Akty prawne dotyczące szkolnictwa wszystkich stopni zmieniały się wraz z pojawieniem się na tronie kolejnych carów, a to nie sprzyjało rozwiązywaniu podstawowych problemów edukacyjnych państwa, np. wprowadzeniu obowiązku szkolnego czy powszechności nauczania.

Od czasów Mikołaja I można zauważyć brak spójnej polityki oświatowej kolejnych ministrów oświaty, która niewątpliwie była uzależniona nie tylko od sytuacji wewnętrznej Rosji, ale również od pozycji tej części społeczeństwa, która stanowiła poważną siłę i oparcie dla monarchii. Mam tu na uwadze cerkiew i duchowieństwo prawosławne. W czasach Mikołaja I zostały określone podstawy funkcjonowania rosyjskiego szkolnictwa, które zawarte zostały w memoriale ministra oświaty A. Uwarowa.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. postanowiono podjąć reformy średniego szkolnictwa żeńskiego. W 1858 r. wraz z zamknięciem żeńskich zakładów, instytutów szlacheckich, zaczęto organizować żeńskie szkoły dla dziewcząt. Szkoły te otrzymały 9 stycznia 1862 r. swój statut, a 10 listopada tegoż roku przekształcono je w żeńskie gimnazja ze skróconym programem w porównaniu do szkół męskich.

Dwa lata później (1864) podjęto w Rosji intensywne reformy szkolne, które objęły wszystkie szczeble kształcenia. Należy podkreślić, iż „reformy szkolne przeprowadzone w Rosji po 1864 r. miały w założeniu ich twórców doprowadzić do osiągnięcia dwóch sprzecznych celów — przybliżyć szkołę rosyjską do zachodnioeuropejskiej i zarazem uczynić z niej narzędzie kształtowania bezkrytycznych obrońców carskiego reżimu”¹.

Najważniejsze dla władz rosyjskich było nauczanie elementarne, które zawsze było rozpatrywane jako ważny instrument wychowania mas ludowych w duchu poddaństwa carowi i Rosji. Szkoła rosyjska miała stanowić przeciwwagę dla powstających po 1863 r. tajnych szkół polskich, i dlatego w opinii ministerstwa oświaty „należałoby szybko pokryć kraj siecią rosyjskich szkół ludowych”². Wkrótce powołano komisję w celu przygotowania przez nią reformy szkolnej. Prace zakończyła ustawa z 14 czerwca 1864 r. „O początkowych narodowych szkołach”, która m.in. dawała prawo zakładania szkół instytucjom i stowarzyszeniom oraz osobom prywatnym. Organizatorzy szkół byli zobowiązani do materialnego zabezpieczenia pracy szkoły, natomiast sprawy dydaktyki i wychowania powierzono gubernialnym i powiatowym Radom Szkolnym³. Program szkoły ludowej obejmował: naukę czytania i pisania, cztery działania

¹ J. Miąso, *Reformy oświatowe w Prusach, Austrii i Rosji i ich wpływ na szkolnictwo na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1995, nr 3, s. 137.

² *Notatki o niedozwolonym nauczaniu*, s. 32 a.

³ W.A. Fiedorow, *Istoria Rosji 1861–1917*, Moskwa 2000, s. 58.

arytmetyczne, religię i śpiew cerkiewny. Po reformie istniały cztery rodzaje szkół początkowych: założone przez osoby prywatne (tych było niedużo), przez Ministerstwo Oświaty Narodowej (ministerialne), ziemskie i cerkiewno-parafialne, które podporządkowały sobie wiejskie szkoły czytania i pisania, organizowane z inicjatywy chłopów.

W tym samym roku (19 XI 1884) Aleksander III zatwierdził ustawę o gimnazjach i progimnazjach. Ustawa sprawiła, że ponownie dzieci kupców, mieszczan i chłopów otrzymały prawo wstępu do gimnazjów (przyznane w 1803, a odebrane w 1828 r.). Gimnazja, początkowo 7-klasowe (w 1871 r. przedłużono naukę do 8 klas), zostały podzielone na dwa typy: klasyczny i realny, lecz w 1872 r. zlikwidowano gimnazja realne, powołując w ich miejsce 6-klasowe szkoły realne. „Jedynie część szkół realnych, przy których powstawały dodatkowo klasy siódme, otwierała swoim wychowankom drogę do studiów w wyższych uczelniach specjalnych, głównie technicznych”⁴.

Od drugiej połowy lat sześćdziesiątych „w wewnętrznej polityce Rosji nastąpił gwałtowny odwrót od tendencji liberalnych”⁵. Po dymisji N.P. Ignatiewa w 1866 r. ministrem oświaty narodowej został D.A. Tołstoj. Równocześnie został powołany na stanowisko szefa żandarmerii. „To był przedstawiciel twardej reakcji. Łącząc w latach 1866–1880 stanowisko oberprokuratora Synodu i ministra oświaty, ściągnął na siebie sławę wielkiego reakcjonisty i obskuranta”⁶. Z inicjatywy Tołstoja na początku lat siedemdziesiątych zmiany dotknęły nie tylko szkolnictwo męskie (o czym była mowa powyżej), ale również żeńskie. Ustawa o szkołach żeńskich z 1870 r. wprowadzała 3-letnie progimnazja i 7-letnie gimnazja, przy których „mogły powstawać klasy ósme o kierunku pedagogicznym. Absolwentki tych klas otrzymywały tytuł nauczycielek domowych, a absolwentki 7-klasowych gimnazjów zyskiwały prawo do nauczania w szkołach początkowych”⁷. Lata osiemdziesiąte XIX w. zaznaczyły się kolejnymi decyzjami resortu oświaty, które w dalszym ciągu wstrzymywały rozwój szkolnictwa. 20 listopada 1882 r. minister oświaty narodowej I.D. Delanow wydał okólnik o średniej szkole, wprowadzający kary dyscyplinarne dla uczniów oraz z 5 czerwca 1887 r. haniebny okólnik o „dzieciach kucharek”, w którym mówiono o nieprzyjmowaniu do gimnazjum „dzieci furmanów, lokajów, praczek, drobnych sklepikarzy”⁸. Pod koniec lat osiemdziesiątych nowoczesne inicjatywy szkolne powstawały poza resortem oświaty. I tak przy silnym wsparciu Ministerstwa Finansów została zatwierdzona w 1888 r. „pierwsza w dziejach Rosji ustawa o szkołach przemysłowych [...]. Wprowadzała ona trzy zasadnicze typy szkół przemysłowych: średnie szkoły techniczne, niższe szkoły techniczne i szkoły

⁴ J. Miąso, dz. cyt., s. 134.

⁵ Tamże.

⁶ W.A. Fiedorow, dz. cyt., s. 134.

⁷ J. Miąso, dz. cyt., s. 135.

⁸ W.A. Fiedorow, dz. cyt., s. 134.

rzemieślnicze”⁹. Wkrótce pojawia się nowy typ szkoły średniej — szkoła handlowa (ustawa z 1896). Jej rozwój „wiąże się z nazwiskiem wybitnego męża stanu carskiej Rosji, ministra finansów i pierwszego premiera — Siergieja Wittego”¹⁰. Szkoły handlowe były nie tylko szkołami zawodowymi, lecz i zakładami ogólnokształcącymi. Podlegały ministerstwu finansów i „mogły być zakładane przez ziemstwa, władze miejskie, stowarzyszenia i osoby prywatne”¹¹.

W polityce oświatowej Rosji szczególną rolę do wypełnienia miało duchowieństwo prawosławne, które prowadziło szkoły cerkiewno-parafialne. Na początku lat osiemdziesiątych z inicjatywy K.P. Pobiedonoscewa zaczęto rozwijać ten typ szkoły elementarnej, która podlegała bezpośrednio Synodowi. Były to szkoły 2- i 4-letnie. W 2-letnich program nauki obejmował modlitwę, historię świętą, krótki katechizm, śpiew cerkiewny, czytanie cerkiewno-słowiańskiej i świeckiej literatury, cztery działania matematyczne. W szkołach 4-klasowych uczono ponadto historię cerkwi oraz historię Rosji. Na czele szkół stali popi parafialni, którzy równocześnie byli nauczycielami religii. W przepisach o szkołach cerkiewno-parafialnych z 13 czerwca 1884 r. wskazywano, że „celem tych szkół jest utrwalanie w narodzie prawosławia”. Na mocy przepisów szkoły te podporządkowały sobie wymienione już w artykule szkoły czytania i pisania jednoklasowe, które podlegały również duchowieństwu prawosławnemu. „Uczyli w nich półanalfabeci-diaci, którzy sprowadzali naukę do religii, cerkiewnego śpiewu i początków czytania i pisania”¹². Nauka w tych szkołach trwała 2–3 miesiące. Obok diaków nauczaniem w szkołach cerkiewno-parafialnych zajmowali się również pobożni chłopci.

Liczba tych szkół, w których poziom nauki był bardzo niski, wzrosła w latach 1884–1894 z 4 tysięcy do 31.835 i wkrótce ich liczba odpowiadała ilości szkół prowadzonych przez Ministerstwo Oświaty Narodowej.

W latach 1883–1895 odnotowano wzrost ogólnej ilości szkół ludowych, lecz nie we wszystkich okręgach szkolnych, np. w wileńskim zmalała ich liczba z 19.805 (1883) do 1547 (1895). Równocześnie zmniejszyła się ilość uczniów, odpowiednio z 111.457 do 94.464¹³. Lecz z czasem, powoli ale „stanowczo, tradycja demokratyczna zyskiwała jednak coraz bardziej grunt pod nogami, tak iż jeszcze przed pierwszą rewolucją 1905 r. koła rządowe uznały konieczność powszechnego odnowienia szkolnictwa w duchu jęgo demokratyzacji”¹⁴.

⁹ J. Miąso, dz. cyt., s. 136

¹⁰ Tamże, s. 137.

¹¹ Tamże.

¹² N.A. Trockij, *Rosja w XIX w.*, Moskwa 1999, s. 327.

¹³ W. Studnicki, *Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego*, Kraków 1906, s. 221.

¹⁴ S. Hessen, *Pedagogika i szkolnictwo w Rosji Sowieckiej*, Lwów 1934, s. 15.

Szkolnictwo ludowe miało za zadanie kształtować i umacniać również wśród społeczeństwa ziem zabranych postawy prorosyjskie. Przepisy prawne z 23 marca 1863 r. wprowadzały w ludowych szkołach guberni: wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej naukę wyłącznie w języku rosyjskim. Jednocześnie miejscowa ludność, nie akceptując szkoły rosyjskiej, poszukiwała alternatywnej drogi edukacyjnej dla swoich dzieci. Wiodła ona poprzez organizowanie nielegalnej szkoły, przede wszystkim polskiej¹⁵, również litewskiej i żydowskiej. Tajne szkoły polskie powstawały i działały w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, witebskiej, mińskiej. Droga do osłabienia wpływów polskiej kultury i szkoły wiodła przez poparcie Rosji dla rodzącego się w II połowie XIX w. narodowego ruchu litewskiego. Do szkół rosyjskich ludowych w miejscowościach, w których mieszkali Litwini, wprowadzono naukę języka litewskiego. Ustanowiono po 10 stypendiów dla Litwinów absolwentów gimnazjów rosyjskich w Suwałkach i Szawlach. Rosyjskie podręczniki do historii, ściśle dopasowane do politycznych potrzeb państwa, ukazywały uczniom Litwinom, iż cała przeszłość historyczna Litwy, począwszy od Jagiełły, to „chytry zamach panów polskich na swobody i prawa Litwinów”. O ile władze rosyjskie zainteresowane były rozwojem ilościowym szkolnictwa ludowego na ziemiach litewsko-białoruskich, to wobec szkolnictwa średniego prezentowały odmienną politykę. Ta spreczna postawa wynikała m.in. ze składu społecznego, a pośrednio również narodowościowego uczniów na obu szczeblach kształcenia. Szkoła ludowa funkcjonowała zarówno w miastach, miasteczkach, jak i na wsiach. W małych skupiskach miała dotrzeć do jej mieszkańców, chłopów, przede wszystkim białoruskich, którzy na przełomie XIX i XX wieku dopiero budowali swoją tożsamość narodową. Zabiegi Ministerstwa Oświaty i cerkwi prawosławnej o objęcie ich nauką w szkole rosyjskiej były intensywne tym bardziej, że białoruskie dzieci znalazły się również w polskiej tajnej szkole.

Ludowa szkoła rosyjska miała odciągnąć ich od polskości i przeciwdziałać ich polonizacji, a katolików Białorusinów związać z prawosławiami ostatecznie zrusyfikować. Biorąc pod uwagę zasygnalizowane powyżej fakty, można stwierdzić, iż szkoła stawała się narzędziem polityki rosyjskiej na Kresach.

Podobne zadania wyznaczono gimnazjum, lecz należy zauważyć, że ich liczba oraz szkół realnych w zaborze rosyjskim była niezadowolająca.

Rozwój ilościowy szkół średnich w Wileńskim Okręgu Szkolnym następuje na przełomie XIX i na początku XX wieku przede wszystkim przez zakładanie szkół prywatnych (rosyjskich). Analizując skład narodowościowy i wyznaniowy uczniów i uczennic w tych szkołach, należy stwierdzić, że był odzwierciedleniem struktury ludności w zaborze rosyjskim. W roku szkolnym 1901/2

¹⁵ Patrz L. Zasztowt, *Nielegalne szkoły w Wileńskim Okręgu Naukowym w latach siedemdziesiątych XIX w.*, Rozprawy z Dziejów Oświaty 1996 t. XXXVII.

w Wilnie odnotowano dwa gimnazja (I i II), szkołę realną, wileńską chemikotechniczną szkołę średnią (założoną 1 lipca 1901 r. przez N.A. Winogradowa), Wileński Maryjski Instytut (założony 1 września 1901 r.), Wileński Instytut Nauczycielski oraz Wileńską Szkołę Rysunkową (założoną przez J. Montwifia)¹⁶.

Wymieniona powyżej szkoła N.A. Winogradowa była szkołą 7-letnią i 7-klasową, o kierunku chemiczno-mechanicznym dla chłopców, bez względu na ich wyznanie i narodowość. Dwa lata później (10 X 1903) szkoła została przekształcona w prywatne gimnazjum realne, 8-klasowe z klasą przygotowawczą. Przy szkole funkcjonował internat¹⁷. Kolejna prywatna męska szkoła w Wilnie powstała kilka lat później. 17 maja 1907 r. M.A. Pawłowski założył gimnazjum i realną 6-klasową szkołę, która 19 kwietnia 1908 r. uzyskała prawa szkół państwowych. W 1908 r. uczyło się w niej 292 uczniów: w gimnazjum — 267 i 25 w szkole realnej. Wśród wymienionej liczby uczących się było: 19 prawosławnych (6,4%) katolików i innych chrześcijan 77 (26,5%) — w tym 72 katolików i 5 protestantów oraz 196 żydów (67,1%)¹⁸.

Wśród szkół średnich żeńskich funkcjonujących po 1905 r. w Wilnie na uwagę zasługuje prywatne gimnazjum M.N. Winogradowej¹⁹. Jako 2-letnia szkoła średnia powstała w 1897 r., następnie 3 sierpnia 1906 r. została przekształcona w żeńskie progimnazjum i w tym samym roku w gimnazjum bez praw szkół państwowych. Na podstawie dokumentów archiwalnych można wnosić, że w roku szkolnym 1910/11 było to już 7-klasowe gimnazjum (z klasą przygotowawczą) z prawami szkół państwowych. W tym samym roku szkolnym powołano klasę VIII — pedagogiczną. Według danych statystycznych w roku 1910/11 w szkole uczyło się 406 uczennic: 47 prawosławnych (11,58%), katoliczek 120 (29,55%), 8 luteranek (1,98%) oraz 231 żydówek (56,89%)²⁰. W kolejnym roku szkolnym liczba dziewcząt poważnie zmalała — do 202 wśród których największą grupę wyznaniową i etniczną stanowiły katoliczki — 88, następnie żydówki — 82 i kolejno: prawosławne — 22 uczennice, luteranki — 8, i po jednej mariawitce i Karaimce²¹.

¹⁶ Pamiętkowa księga Wileńskiego Okręgu Szkolnego za rok szkolny 1901/2, Wilno 1902.

¹⁷ Otwarcie przez Winogradową w Wilnie średniej szkoły realnej. Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne f. 733, op. 166, nr 269, s. 4a.

¹⁸ O udzieleniu prywatnemu gimnazjum i realnej szkole M.A. Pawłowskiego praw państwowych szkół. Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne, Ł733, op. 167, nr 308, s. 13.

¹⁹ Protokół posiedzenia Rady Kuratorskiej przy Wileńskim Okręgu Szkolnym z 12 stycznia 1911, Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne, f. 733, op. 167, nr 1135, passim.

²⁰ Tamże, s. 12.

²¹ Tamże, s. 18.

Kolejną prywatną szkołę średnią żeńską w Wilnie założyły E.P. Niezdjurowa i N. Rejsmiller 1 czerwca 1907 r. Pełne prawa gimnazjum otrzymało 1 czerwca 1909 roku²². W październiku 1909 r. naukę pobierało 269 uczennic: 67 katoliczek (25%), 70 prawosławnych (26%), 10 luteranek (3,7%) oraz 122 żydówek (45,3%), a w grudniu liczba uczących się wzrosła do 402: 79 katoliczek (19,6%), prawosławnych — 77 (19,2%), luteranek — 14 (3,5%), mahometanek — 2 (0,5%), żydówek 229 (57%) oraz jedna Karaimka (0,2%)²³.

Liczba prywatnych żeńskich szkół średnich wzrastała, ale powoli, i w związku z tym Ministerstwo Oświaty postanowiło powołać w styczniu 1912 r. państwowe, żeńskie gimnazjum cesarzowej Marii, nazwane w dokumentach Wileńskim Okręgowym Żeńskim Gimnazjum²⁴. Była to 6-klasowa szkoła z klasą przygotowawczą.

Do 1912 r. liczba średnich szkół żeńskich w Wilnie wzrosła do siedmiu. Według danych statystycznych 1 stycznia 1912 r. w Wilnie funkcjonowały następujące szkoły dla dziewcząt²⁵: Maryjska Wyższa Żeńska Szkoła (649 uczennic); 8-klasowe gimnazjum żeńskie Prozorowej (611); 8-klasowe gimnazjum żeńskie E.P. Niezdjurowej (415); 8-klasowe gimnazjum żeńskie M.N. Winogradowej (407); 8-klasowe gimnazjum żeńskie S.G. Greczaninowej (177); żydowskie gimnazjum żeńskie Gurewicz (217) oraz gimnazjum cesarzowej Marii, w którym według informacji kuratora wileńskiego uczyło się 217 dziewcząt (według stanu na 17 XI 1912). Najliczniejszą grupę uczennic stanowiły żydówki — 164 (59,21%), prawosławne — 58 (20,94%), katoliczki — 50 (18,05%), luteranki — 4 (1,44%) i jedna mahometanka²⁶. Zaprezentowana statystyka szkół i przynależność religijna uczennic wskazuje, iż w wymienionych szkołach rosyjskich uczyły się dziewczęta wielu wyznań. Zróżnicowana społecznie i narodowościowo młodzież uczyła się tolerancji i zgodnego współdziałania przynajmniej na terenie szkoły.

Według urzędowych informacji w roku 1913/14 w Wilnie działały następujące męskie szkoły średnie²⁷:

1. Wileńskie miejskie gimnazjum męskie (założone 10 X 1913) — 107 uczniów,

²² O przekształceniu prywatnej 7-klasowej szkoły E.P. Niezdjurowej i I.I. Rejsmiller, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, dz. cyt., nr 643, b.s.

²³ Tamże, s. 19, 23.

²⁴ O otwarciu w mieście Wilnie żeńskiego gimnazjum. Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, dz. cyt., nr 263, s. 1.

²⁵ Tamże, s. 1.

²⁶ O otwarciu w Wilnie żeńskiego gimnazjum. Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne, dz. cyt., nr 263, s. 12.

²⁷ Departament Narodowej Oświaty. Rodzaje średnich szkół z informacjami o liczbie uczniów w Wileńskim Okręgu Szkolnym, stan z listopada 1914 r. Państwowe Rosyjskie Archiwum Historyczne, dz. cyt., nr 1366, ss. 8, 10, 14, 38, 50, 68.

2. Prywatne 8-klasowe gimnazjum N.A. Winogradowa z prawami gimnazjów państwowych — 280,
3. Wileńska realna szkoła (założona w 1911) — 137,
4. Wileńskie gimnazjum imperatora Aleksandra I Błogosławionego — 676,
5. Wileńska realna szkoła — 463,
6. Wileńskie II gimnazjum — 615.

Na podstawie powyższej prezentacji żeńskich i męskich szkół można założyć, iż większość z nich powstawała w Wilnie. W nielicznych miejscowościach guberni funkcjonowały średnie szkoły, z reguły po jednej w miastach powiatowych²⁸. Np. w 1913 r. założono męskie gimnazjum w Święcianach — 58 uczniów, oraz męskie gimnazjum w Lidzie — 77. Analizując organizację szkół zarówno męskich, jak i żeńskich, można zauważyć, iż na przestrzeni kilkukilkunastu lat od momentu ich założenia z reguły jako niepełnych szkół średnich następowało podniesienie ich poziomu organizacyjnego do pełnego 8-klasowego gimnazjum, a w przypadku zakładów prywatnych nadawania im pełnych praw szkół państwowych. Przykładowo 24 lipca 1910 r. nadano pełne prawa szkole F.L. i W.S. Nowickich w Lidzie. W uzasadnieniu czytamy: „W mieście Lidzie, które według liczby mieszkańców jawi się dużym miastem wileńskiej guberni, nie ma ani jednej żeńskiej średniej szkoły z prawami szkół państwowych”²⁹. Podobne argumenty — znaczna liczba mieszkańców i brak szkoły średniej z pełnymi prawami — przywołano, zakładając w Nowogródku (powiat nowogródzki, gubernia mińska) w 1913 r. ziemskie, 4-klasowe progimnazjum męskie z pełnymi prawami szkół państwowych³⁰. Była to druga szkoła w mieście obok założonego wcześniej 4-klasowego żeńskiego progimnazjum. W powiecie nowogródzkim w roku szkolnym 1912/1913 działały ponadto jeszcze dwie szkoły średnie w Baranowiczach — 4-klasowe progimnazjum męskie i żeńskie. Biorąc pod uwagę strukturę wyznaniową mieszkańców Nowogródka i powiatu nowogródzkiego w 1913 roku, można przyjąć, iż również społeczność uczniowska była zróżnicowana wyznaniowo (i narodowościowo).

Inicjatorami i organizatorami szkół na ziemiach litewsko-białoruskich byli Rosjanie. Próby tworzenia polskich szkół prywatnych, tak jak to miało miejsce w Królestwie Polskim po 1905 r., kończyły się odmową Ministerstwa Oświaty Narodowej bądź odpowiedniego kuratora. Podobna sytuacja była na ziemiach

²⁸ Departament Narodowej Oświaty, dz. cyt., s. 16, 18.

²⁹ O przekształceniu prywatnych żeńskich szkół I-ej kategorii S.G. Greczaninowej w Wilnie, E.D. Rejman w Mińsku oraz F.L. i W.S. Nowickich w Lidzie w żeńskie gimnazja, PRAH, dz. cyt., nr 833, s. 14. O założeniu w Nowogródku pełnego rządowego ziemskiego 4-klasowego progimnazjum z pełnymi prawami, 8 luty 1913, PRAH dz. cyt., op. 168, nr 509.

³⁰ W 1913 r. w Nowogródku mieszkało 8.414 osób: żydów 5.524; prawosławnych 1.620; rzymskich katolików 708, mahometan 545; protestantów — 17.

byłych Inflant Polskich. W dokumentach Państwowego Rosyjskiego Archiwum Historycznego w Petersburgu znajduje się m.in. prośba A.K. Szpiganowicza³² z 1907 r. o wyrażenie zgody na uruchomienie prywatnej szkoły realnej w Rzeżycy (gubernia mińska)³³. Wnioskodawca nie otrzymał zgody od Kuratora Mińskiego Okręgu Szkolnego na uruchomienie prywatnej szkoły. W uzasadnieniu odmowy czytamy: „proszący, jak sam wyjaśnił kierującemu szkolnym okręgiem, jest Polakiem. Mając to na względzie i przyjmując do wiadomości obowiązujące resort szkolny ograniczenia dla osób polskiego pochodzenia w Północno-Zachodnim Kraju, postanowiono odmówić założenia szkoły”³⁴. Odmowa została powtórzona pismem z października 1907 r.³⁵, w którym powołano się na rozporządzenie z 22 stycznia 1904 r. wydane przez Ministerstwo Oświaty Narodowej.

Sytuacja szkolnictwa na ziemiach zaboru rosyjskiego zmienia się w 1914 roku. Należy odnotować tworzenie nowych szkół średnich, zarówno państwowych jak i prywatnych. Powstają głównie w małych miejscowościach, jak np. w: Nowej Wilejce — seminarium nauczycielskie, Dyneburgu — prywatna żeńska 4-klasowa szkoła, Krasławie — prywatne 4-klasowe żeńskie progimnazjum, Połocku gimnazjum męskie państwowe³⁶ czy państwowe gimnazjum w Nieświeżu³⁷.

1 lipca 1914 r. ukazało się rozporządzenie Ministerstwa Oświaty, które zezwalało Polakom na zakładanie polskich szkół prywatnych na Litwie i Rusi. Lecz wbrew oczekiwaniom, podejmowane były nieliczne inicjatywy. „Zważywszy że rok już minął od wydania rzezonego aktu prawodawczego, a starania o szkoły polskie w kraju naszym nie przybrały szerszych rozmiarów odpowiadających doniosłości sprawy tak, iż wydawać się może, że potrzeba szkolnictwa polskiego u nas nie jest jeszcze dojrzałą [...]”³⁸.

Wydanie przez władze rosyjskie pozwolenia na zakładanie prywatnych polskich szkół nastąpiło w przeddzień wybuchu I wojny światowej. Trudna sytuacja międzynarodowa również dla Rosji, borykającej się z licznymi problemami we-

³² A.K. Szpiganowicz ukończył wydział przyrodniczy, fakultet fizyko-matematyczny Imperatorskiego Uniwersytetu w Warszawie, pismo z 10 sierpnia 1907 r., PRAH, dz. cyt., op. 167, nr 75, s. 7.

³³ O pozwoleniu A.K. Szpiganowiczowi na otwarcie w Rzeżycy (gubernia mińska) prywatnej szkoły realnej z prawami szkół państwowych, 1 września 1907, tamże.

³⁴ Tamże.

³⁵ Pismo z 3 października 1907 r., dz. cyt., s. 5.

³⁶ Pamiętkowa Księga Wileńskiego Okręgu Szkolnego za 1915 rok, Wilno 1915.

³⁷ Departament narodowej oświaty. Kategorie średnich szkolnych zakładów z wiadomościami o liczbie uczniów w średnich szkolnych zakładach Wileńskiego Okręgu Szkolnego. Stan z 21 listopada 1914, PRAH, f. 733, op. 167, nr 1366, s.30.

³⁸ Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie f. 1135, op. 4, nr 166, s. 454.

wnętrznymi, sprawiła, iż carat próbował pozyskać poparcie m.in. wśród polskiego społeczeństwa przez stworzenie prawnych możliwości dla organizacji i pracy polskich szkół.

Działacze oświatowi z jednej strony wstrzymywali się ze składaniem oficjalnych podań o otwarciu szkoły do władz rosyjskich, przewidując, iż wydarzenia, które nastąpią, w każdej chwili mogą zmienić generalnie położenie polskiego społeczeństwa i stworzyć nowe podstawy prawne również dla szkolnictwa, z drugiej strony — ujawniały się szkoły pracujące do 1914 r. nielegalnie. Pod koniec 1914 r. w redakcji „Kuriera Wileńskiego” odbyła się konferencja, na której postanowiono „wyzyskać prawo szkolne, zatwierdzone 1 lipca 1914 r.”³⁹. Postanowiono zachęcać środowisko polskie do zakładania prywatnych szkół w Wilnie i na Litwie i wspierać inicjatywy, włącznie z interwencją u władz najwyższych. W procesie organizowania i uruchomienia polskich szkół ważną funkcję inicjatora, koordynatora i w pewnym stopniu również kierowniczą spełniał Komitet Edukacyjny z dr. W. Węsławskim na czele.

Polskie społeczeństwo oczekiwało na zmiany, które miał przynieść wybuch I wojny światowej. W sierpniu 1915 r. wraz z wkroczeniem Niemców na ziemie litewsko-białoruskie zmieni się na lepsze sytuacja polskiego szkolnictwa, lecz niestety nie na długo.

Wkroczenie Niemców do Wilna 18 września 1915 r. spowodowało zniknięcie szkół rosyjskich i ich ewakuację.

W stosunkowo krótkim czasie Komitet Edukacyjny utworzył szkoły elementarne w mieście i na wsi, szkoły średnie, kursy pedagogiczne i ogólnokształcące. Komitet zajął się przygotowaniem nauczycieli, zabiegał o gromadzenie funduszy na utrzymanie szkół i opłaty dla niezamożnej młodzieży, przyczynił się do wydawania podręczników lub sprowadzał je z Warszawy. W lutym 1916 r., w momencie utworzenia zarządu etapowego, który powołał m.in. organa nadzorcze szkolne, radców miejskich i inspektorów okręgowych z ich władzami naczelnymi w Kownie, Wilnie i Białymstoku⁴⁰, następuje wyraźny zwrot w polityce niemieckiej i rozpoczyna się okres stosowania represji względem szkolnictwa polskiego. Na mocy niemieckich rozporządzeń zamknięto: Komitet Edukacyjny, Kursy Naukowe dla Inteligencji, Uniwersytet Ludowy, Towarzystwo „Światło”, Kursy Handlowe i Kursy przy Towarzystwie Rzemieślniczym. Towarzystwo „Oświata” nie doczekało się w ogóle legalizacji. Katolickie Towarzystwo Polskiej Szkoły wzięte zostało pod ścisły nadzór polityczny, a jego działalność ograniczono do popierania materialnego szkół w mieście bez prawa porozumiewania się z członkami Towarzystwa na wsi. Towarzystwu Wpisów Szkol-

³⁹ A. Hirschberg, *Zarys historyczno-statystyczny szkolnictwa na ziemiach północno-wschodnich (1913–1929)*, Wilno 1929, s. 3.

⁴⁰ Stan szkolnictwa polskiego w Wilnie i na Litwie. (W czasach okupacji niemieckiej Ob. Ost.), „Polska Macierz Szkolna” 1918, nr 11–12.

nych zakazano zamieszczania w „Dzienniku Wileńskim” odez wzywających polskie społeczeństwo do finansowego wspierania uczącej się młodzieży. Niemcy kwestionowali też szkolne plany nauczania. Zamykali polskie szkoły ludowe na prowincji pod pretekstem, że nie ma tam Polaków. Jednocześnie w miejscowościach wielonarodowościowych Niemcy przekazywali sprawy szkolnictwa elementarnego księżom Litwinom, którzy mieli decydować o charakterze nowo powstałej szkoły. Najczęściej podejmowali decyzje o zamknięciu szkoły polskiej, a w jej miejsce organizowali litewską. Szykanowano polskie szkolnictwo, a faworyzowano litewskie i białoruskie. Starania u władz niemieckich o otwarcie polskich gimnazjów w Suwałkach, Sejnach czy Kownie pozostawały bez odpowiedzi.

W czasach okupacji niemieckiej zaczęto wprowadzać język białoruski do szkół. Powstawały ludowe szkoły białoruskie. W samym Wilnie było ich aż pięć, pomimo iż spis ludności z marca 1915 r. wykazywał w mieście 1917 Białorusinów, a spis z 14 grudnia 1916 –1 stycznia 1917 tylko 611.

Przez cały okres 1915–1918 polskie szkoły średnie walczyły z brakami środków materialnych. Przetrwały dzięki pełnej poświęcenia pracy nauczycieli i działaczy oświatowych oraz ofiarności społeczeństwa.